

REFILOLOOGIA JA SELLE KOLM KOMPONENTI

MARTIN EHALA

Filoloogia lagunemine ei ole korduv teema mitte üksnes eesti filoloogias ega Keele ja Kirjanduse veergudel. Nagu Marek Tamm kirjeldab oma ülevaateartiklis „Tagasipöördumine filoloogia juurde: vaade Ameerikast”, on sama juhtmotiiv tuntud ka lääne teoreetilises mõtlemises vähemalt möödunud sajandi kaheksakümnendate aastatest alates, tihedalt seotuna sooviga pöörduda filoloogia juurde tagasi. Aga nii nagu samasse jõkke ei saa astuda kaks korda, pole võimalik tagasi pöörduda ka samasse filoloogiasse.

Nikolai Gogoli romaanis „Surnud hinged” on väga ilus kujund, mis kirjeldab, kuidas mõisasüdamest hargnevad külavaheteed „valgusid igasse ilma-kaarde laiali, nagu püütud vähid, kui neid kotist välja puistatakse” (Gogol 2012: 122). Umbes sama on juhtunud ka filoloogia komponentidega, mis samuti on nagu kotist välja puistatud ja valguvad laiali, mitte küll kiiresti, aga järjekindlalt ja just nimelt igasse ilmakaarde. Eks see ole natuke kõhedust tekitav vaatepilt, kui kotist välja puistatud vähid roomama hakkavad – vähid on sõrgadega ja jäsemeid on neil palju. Filoloogia lagunemine võib tekitada veidi sarnast tunnet.

On üsna selge, et filoloogia kotist välja roomanud teadusi ei õnnestu kotti tagasi toppida, ja sellel on mitu põhjust. Esiteks ei ole küsimus ainult keele- ja kirjandusteaduse lahknemises, vaid distsipliine, mis kunagi olid seotud filoloogilise uurimistööga, kuid on nüüd selle seose kaotanud, on rohkem. Teiseks on filoloogia lagunemine kestnud juba väga pikka aega – peaaegu täpselt sada aastat, kui võtta lagunemise algushetkeks sünkroonse keeleteaduse sünd, milleks võib sümboolselt pidada Ferdinand de Saussure'i „Üldkeeleteaduse kursuse” avaldamist 1916. aastal. Ja kolmandaks, filoloogia moodustanud teadused on saja-aastase laialiroomamise jooksul jõudsalt paljunenud, nii et tekib õigustatud kartus, kas nad kõik filoloogia kotti tagasi mahuvadki. Tühi kott ei seisa päris kindlasti püsti, miski peab filoloogia kotti tagasi minema, et see püsti püsiks. Kindlasti ei pea sinna tagasi minema kõik keeleteaduse, kirjandusteaduse, etnoloogia ja ajalooteaduse alldistsipliinid, mis vahepeal on tekkinud, tähtis on, et hõlmatud oleks filoloogilise tegevuse jaoks vajalik osa.

Omaette küsimus on see, kas meil üldse enam on vaja filoloogilist teadustööd – las see filoloogia kott kõssitab tühjalt kuskil nurgas, ega teadlastel uurimistööst puudu ole. Filoloogiast välja kasvanud teadused on ju kõik väga elujõulised: teadlased uurivad, avaldavad oma töid ja koolitavad järelkasvu. See aktiivsus on siiski veidi petlik. Humanitaarteadused tõesti liiguvad oma-soodu rahulikult edasi, aga olgem ausad, laiemas ühiskondlikus plaanis ei sõltu sellest eriti midagi. Välja arvatud rakendusliku potentsiaaliga teadustes, nagu keeletehnoloogia, keelekorraldus või keeleõppe metoodika, ei leki enamik humanitaarteaduslikust teabest valdkonnast välja, ei pääse mõjutama ühiskonna vaimsust ega selles toimivaid protsesse.

Spetsialiseerumise kasvuga on humanitaarteadlased muutunud üha enam reaaltadlaste sarnaseks – nad teavad üha rohkem üha vähematest asjadest.

Laiiahaardeline humanitaarne kompetents ja eruditsioon, mis iseloomustas möödunud aegade filolooge, nagu Wilhelm von Humboldt, Friedrich Schlegel, Friedrich Nietzsche, J. R. R. Tolkien, Juri Lotman jt, on tänapäeva spetsialiseerunud humanitaarteadlaste puhul haruldane. Selle tulemusena on humanitaarteadlastel üha vähem öelda midagi, mis kõnetaks ühiskonda, ja seetõttu pole ka imestada, et mitmel pool maailmas vähendatakse humanitaarteaduste rahastamist ning suletakse või koondatakse väiksemaks õppetooli.

Humanitaarteaduste staatuse alanemine ühiskonnas on selge märk ka filoloogia kriisist. James Turner (2014) väidab, et kuivõrd humanitaarteadused on kaotamas oma tähtsust teaduste reas, on seda enam vaja toetada filoloogilist mõtlemis- ja uurimisviisi, et niisugust suundumust pidurdada. Ja võib-olla tasub sellest kriisist väljapääsu otsida filoloogia ümbermõtestamises – refileloogias. Järgmine küsimus on, mis see refileloogia on, millised on ta eesmärgid ja mida ta sisaldab. Käesolev väike arutlus püüab sellel teemal natuke fantaseerida.

Filoloogia olemus

Filoloogia olemus on üsna haaramatu, paljuski seetõttu, et seda on defineeritud kõige erinevatel viisidel. Loomulikult lubab termini etümoloogia ('sõnarmastus') äärmiselt laia tõlgendust, piiritledes selle siiski keelega. Donald Maddox (1993: 60–61) tõdeb, et konsensuse puudumine on tingitud „valdkondlikust ebamäärasusest, mis on filoloogiat läbi aegade iseloomustanud. Sest filoloogia on alati olnud kahepaikne, parasiitlik, täitmatu olend, mis buliimilise Graali kuninga kombel elatub teiste erialade õgimisest. Teadlased on teda alati kohelnud nagu mingit *fourre-tout*'d [turukotti – *M. E.*] – lõtva ühendust, mis sageli võtab rahvuslike piiride kuju; nagu laienevat plärakat, mille paradoksaalsel kombel moodustavad need palju selgemini piiritletud valdkonnad, mille ta on ära õginud, nagu ajalooline grammatika, fonoloogia, võrdlev keeleteadus, tekstikriitika, leksikoloogia, dialektoloogia, suulise ja kirjaliku teksti poeetika ja nii edasi. Filoloogial võib tõesti olla sama palju definitsioone, kui palju on erialasid, mille ta suudab alla neelata, või kui palju on filolooge, kelle tegevust kuidagi kirjeldada tuleb.” Kui filoloogia kott on olnud nii mitmepalgeline ja ebamäärane, siis tekib paratamatult küsimus, miks ta üldse olemas on. Miks ta nii visalt püsti on püsinud? Kui poleks olnud vajadust sellise kõikemahutava teadusvaldkonna järele, siis poleks see ju üldse tekkinud või oleks juba hääbunud. Järelikult, filoloogial on mingi põhjendus ning selles põhjenduses peitub ka tema olemasolu õigustus.

Selle põhjenduse on minu hinnangul suurepäraselt sõnastanud ligi 150 aastat tagasi Friedrich Nietzsche oma inauguratsiooniloengus, kui ta valiti Baseli ülikooli klassikalise filoloogia erakorraliseks professoriks. Nietzsche alustab filoloogia defineerimisest ja see koosneb tema järgi kolmest komponendist: ajalooteadusest, loodusteadustest ja esteetikast.

Ajalooteadus kuulub filoloogiasse niivõrd, kuivõrd filoloogia „tahab mõista teatud rahvuslike identiteetide¹ ilminguid nende üha uutest vormides, ning

¹ Termin *identiteet* ei olnud Nietzsche ajal kasutusel, see tuli sporaadiliselt kasutusele XX sajandi alguses ja leidis süstemaatilist käsitlust alles Erik Eriksoni töödes XX sajandi keskel. Nietzsche kasutab terminit *Volksindividualität*, mida tollaegses diskursuses kasu-

valitsevat seaduspära nähtuste põgususe taga” (Nietzsche 1954 [1869]). Teiste sõnadega, ajalooteadus peab aitama filoloogial selgitada rahvusliku omapära tekkimist ja seda, kuidas ajaloo kulgemises on üldinimlikud seaduspärad rahvusliku eripäraga seotud.

Loodusteadused kuuluvad filoloogiasse „sedavõrd, kui nad püüavad aru saada inimese sügavaimast instinktist – keelevõimest” (Nietzsche 1954 [1869]). See määratlus paigutab keeleteaduse justkui loodusteaduste hulka, mis XIX sajandi olukorda arvestades on veidi üllatav. Ma ei suuda hinnata, kas Nietzsche pidas silmas võrdlev-ajaloolist keeleteadust, mida iseloomustab loodusteaduslikult täpne meetod (seda siiski vaid esmasel pealevaatamisel, häälikumuutuste seaduspärade interpreteerimine jätab hulga ruumi fantaasiale), või pigem Wilhelm von Humboldti traditsiooni, mis keskendub sellele, kuidas keelte struktuuralsed iseärasused mõjutavad meie maailmast arusaamise viisi. Võimalik, et mõlemat, sest üks ole filoloogia jaoks oluline mõista niihästi ajaloolisi juuri kui ka keelest tingitud sünkroonseid rahvuslikke eripärasid.

Esteetika kuulub filoloogiasse, „sest see tõstab kõigi ajastute reast esile niinimetatud „klassikalise” ajastu – eesmärgi ja sooviga see unustatud ideaalmaailm välja kaevata ja meie tänapäev klassikalise ja igavikulise peegli ette seada” (Nietzsche 1954 [1869]). Esteetika rõhutamine filoloogia komponendina on märkimisväärne iseäranis seetõttu, et Nietzsche räägib siin klassikalise ajastu ideaalmaailmast, mille mõõdupuuga tänapäeva nähtusi tuleks hinnata. See näib viitavat, et Nietzsche peab normatiivsust filoloogia komponendiks. Minu hinnangul on see filoloogia olemuse mõistmisel kriitilise tähtsusega, sest teadus iseenesest ei tohiks ju olla normatiivne: teadus on tõe tunnetamine ja tõe on selline, nagu ta on, mitte selline, nagu ta olema peaks. Ühesõnaga, normatiivsuse lülitamine teaduslikku paradigmasse toob esile reaalteaduste ning filoloogia ja teiste humanitaar- ning sotsiaalteaduste fundamentaalse erinevuse, nimelt selle, et viimased ei seleta üksnes, mis on ja miks on, vaid võtavad ka seisukoha, kuidas peaks olema. Mis seal salata, sageli lähtuvad ühiskonnateadlased oma seletustes selle kohta, milline maailm on, ettekujutusest, milline maailm peaks olema. Kuigi moraalsed argumendid on piiranud ka loodusteaduste arengut, võimaldab matemaatiline meetod tõestada ka moraalile vastukäivaid tõdesid (mis muidugi võib tõestajale lõppeda tuleriidal). Humanitaar- ja sotsiaalteadustes on see palju keerulisem, sest ümberlökkamatuid tõestusi pole võimalik esitada.

Kolm komponenti – ajalugu, keeleteadus ja esteetika – ei moodustanud ühtset filoloogiat ka 150 aastat tagasi: „Põhjus peitub sellesamas mitmekülgses iseloomus, kontseptuaalse ühtsuse puudumises, mitmekesiste teaduslike tegevuste ebaloosulikus ühendamises, mida hoiab koos üksnes nimetus „filoloogia”.” Need eri teadused on filoloogias kokku segatud „nagu võlujook kummalistest sahvtidest, metallidest ja kontidest, kusjuures selles sisaldub veel lisaks kunstiline, esteetiline ja eetilises mõttes imperatiivne element, mis on tema puhtalt teadusliku käitumisega muret tekitavas vastuolus” (Nietzsche 1954 [1869]). Juhin tähelepanu, et mõlemad, nii Nietzsche kui ka ülaltsiteeritud Maddox, kuigi filoloogid, väljendavad sõnavalikuga kerget põlgust filoloogia olemusliku heterogeensuse suhtes.

tati *Volksgeist*'i ja *Volksseele* sünonüümina ja mis minu hinnangul kattub suuresti rahvusidentiteedi mõistega tänapäeval.

Ja taas oleme küsimuse juures, milleks see filoloogia: mis on tema olemasolu põhjendus, kui tema osad ei kõlksu kokku ning on omavahel kontseptuaalses vastuolus? Võib-olla pakub seletuse Nietzsche hinnang, et „filoloogia on olnud algusest peale ja igal ajastul ka pedagoogika. Pedagoogilisest vaatenurgast lähtudes tehti valik kõige uurimisväärsimatest ja hariduslikult kõige kasulikumatest elementidest” (Nietzsche 1954 [1869]). Pedagoogika ülesanne, teadagi, on uute ühiskonnaliikmete sotsialiseerimine, st nende kurssi viimine ühiskonnas kehtivate normide ja hinnangutega selle kohta, mis on maailm, mis on ühiskond ja kuidas inimene seal käituma peaks. Ja mitte üksnes kurssi viimine – pedagoogika ülesanne on ka kindlustada, et õppijad need normid ja hinnangud omaks võtaksid. Seega, kui filoloogial on pedagoogiline iseloom, siis peabki ta olema normatiivne, st ühendama tegelikkuse uurimise teoretiseerimisega selle üle, mismoodi tegelikkus olema peaks.

Pedagoogiline eesmärgiseade põhjendab seega filoloogia eklektilist olemust: uurimine ja teoretiseerimine lähtub teatud eetilistest ja esteetilisest ideaalidest, ning uurimise eesmärk on näidata, kuidas reaalsus nendega suhestub. Selle uurimisse on põhimõtteliselt kaasatud kõik teadused ja meetodid, mis eesmärgi saavutamisele kuidagi kaasa aitavad. Selline funktsionaal-pragmaatiline lähenemine on kindlasti olnud üks põhjusi, miks filoloogia komponendid on läbi aegade olnud ühendatud Nietzsche mainitud võlujoogiks, milles teaduslik meetod ja eetilised imperatiivid on „muret tekitavas vastuolus”. Seega, filoloogia ei ole puhas teadus maailma tõdede selgitamiseks, vaid normatiivne teadus, mis on alati olnud suunatud teatud ühiskondlike ülesannete lahendamisele ja eesmärkide saavutamisele.

Samas kurtis Nietzsche 1954 ([1869]) juba poolteist sajandit tagasi, et vaatamata filoloogia kõrgele arengule „on maad võtnud üleüldine otsustuste ebamäärasus, ja seetõttu läbiv loidus filoloogiliste probleemidega tegelemises”. Minu hinnangul mõtleb Nietzsche siin normatiivse otsustuse ebamäärasustumist – teiste sõnadega eetilise, esteetilise ja pedagoogilise otsustuse nürisustumist. Ja kui see nii on, siis on kahtlemata tegu jätkuva ning süveneva protsessiga, üha olulisema põhjusega, miks filoloogia kellelegi korda ei lähe: kui pole vajadust normatiivse ideaali järele, siis pole ka vajadust teaduse või valdkonna järele, mis seda ideaali taga ajab.

Nimetatud asjaolu kasutavad ära paljud filoloogia vaenlased. Ühtede jaoks on filoloogid lihtsalt raamatukoid, „kes kümme korda läbi nämmutatud kirjavara üheteistkümnendat korda ette võtavad ja läbi mäluvad” (Nietzsche 1954 [1869]). Kuid nende jaoks pole filoloogia midagi ohtlikku, vaid üksnes ohutu ja kasutu ajaraisk. Teisest küljest aga „elab lausa karm ja taltsutamatu viha filoloogia vastu kõikjal seal, kus kardetakse ideaali kui sellist, kus kaasaegne inimene õnnelikus eneseimetluses omaenda jalge ette põrmu langeb, kus helleenlust peetakse vananenud ja seetõttu täiesti kasutuks vaatenurgaks”. Nietzsche klassikalise filoloogina keskendub hellenismile kui ideaalile, kuid põhimõtteliselt on filoloogia tuum iga rahva ja iga keele muinasaja uurimine eesmärgiga seada esteetilisi ja eetilisi ideaale kaasaja ühiskonnale.

Kui filoloogia olemus Nietzsche järgi kokku võtta, võime tõdeda, et filoloogia on olnud rahvuse juurte, rahvuskeele ja rahvuskirjanduse uurimine pedagoogilise eesmärgiga kujundada ja arendada rahvuslikku identiteeti. Filoloogide leegionid on alati leidnud rakendust üldhariduskooli emakeele ja kirjanduse õpetajatena. Pole vähimatki kahtlust, et see traditsioon jätkub, vaa-

tamata asjaolule, et filoloogia ise on kriisis. Emakeeleõpetajate ettevalmistus on siiani ülekaalukalt filoloogiline, isegi kui filoloogia komponendid on igasse ilmakaarde laiali valgunud nagu püütud vähid, kui neid kotist välja puistatakse. Sellest eesmärgist tulekski lähtuda refileloogia defineerimisel.

Refileloogia vajalikkusest

Refileloogia on hädas sama probleemiga, mis on painanud filoloogiat vähemalt alates Nietzsche aegadest ja mis on ka kogu meie õhtumaa ja valgustusideo-
loogia häda – normatiivse otsustuse ebamäärastumine.

Ei ole kahtlust, et valgustusideaalid toidavad loominguilisust, innustavad inimest jätkma kuulekust jumala vastu ning üldisemalt mässama moraalnormide ja autoriteetide vastu. Seda tehes vabastab inimene oma uuenduslikkuse ja loominguilisuse, mis on iseenesest ju kogu progressi alus. Nii kasutab loominguilisus üldist moraalnormide raamistikku ja ühiskonna ahistavat struktuuraalsust kütusena. Nietzsche *Übermensch* on mõnes mõttes just sellise end moraalist kõrgemale seadva uue moraalsuse väljendus. Kuid pandagu tähele, et Nietzsche eetika ei tähenda kaugeltki tänapäevase „üliinimese“ eetikat, kes vastustab norme selleks, et ühiskond tema hedonistlikule ja enesekeskele oleskelule hinnangut ei saaks anda. Nietzsche moraalifilosoofia lähtub klassikalistest õilsatest väärtustest, enese piiramisest ja vastutuse võtmisest (vt Leiter 2015).

Seega vajab inimene niihästi struktureerivat normatiivsust, et olla võimeline püsivaks tööks ja koostööks, kui ka ühiskondlike normide pidevat ületamist, et teha midagi uut. Kogu valgustusjärgne õhtumaade ajalugu on suurepärase näide sellest, kuidas valgustuse leek on toitnud end normatiivsuse küünlast, seda tasapisi kahandades. Nii on valgustus iga põlvkonnaga õõnestanud omaenese allikat – iga põlvkonnaga on jäänud alles üha vähem sellest normatiivsest raamistikust, mille vastu mässata ja millest tõukuda.

Vastus küsimusele, kas refileloogial on õigustust ja elulootust, sõltub niisugisest sellest, kuidas areneb lääne ühiskond. Kas suund sotsiaalsele anoomiale, normide puudumisele, jätkub või mitte? Vastamise teeb keeruliseks ka asjaolu, et me ei tea, kas anoomia ongi inimkonna moraalse arengu suund, milles lääs on esirinnas, või on tegemist lääne moraalse kollapsiga, millele järgneb uus normatiivsus.

Mulle tundub, et sotsiaalne anoomia ei ole jätkusuutlik, või on jätkusuutlik vaid totalitaarses jälgimisühiskonnas, kus riik sekkub otsekohe, kui kellegi tegevus mingil viisil hakkab kahjustama teiste tegevust. Aga kui ühiskonna liikmed ei jaga ühiseid väärtusi, siis ei saa keegi midagi hinnangulist öelda, ilma et mõni teine ei võiks seda võtta rünnakuna oma tööspidamiste vastu – ühesõnaga, anoomilises ühiskonnas pole sõnavabadus võimalik (vt Ehala 2016). Kui me ei soovi sellist ühiskonda, on refileloogia vajalik, praegu ilmselt rohkemgi kui varem.

Sest filoloogia põhieesmärk – uurida rahvuslikku karakterit – on ajakohane ka tänapäeval, kuigi praegu väärtustatakse pigem variatiivsust ja ülimat mitmekesisust kui rahvusliku ühtsuse loomist. Sellegipoolest on küsimus identiteedi konstrueerimisest aktuaalne ja selle uurimine jätkuvalt seotud keele ja kirjandusega, sest kõik identiteedid konstrueeritakse keele vahendu-

sel ja kõik identiteedid kannavad oma tuumväärtused üle lugudesse ja narratiividesse (vt Somers 1994), millest omakorda tuleneb, et kirjandus on jätkuvalt identiteediloo keskne instrument.

Refiloogia peab puhastama filoogia tolmut, ajalooliste ürikute uurimisest eesmärgiga luua müütide ja iidsete juurte põhjal rahvust (nagu ütles kord Georg Julius Schultz-Bertram: „Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik on võidetud”, tsiteeritud Pärnik 2006: 115). Rahvused on loodud ja kõik on võidetud „niikuinii”. Samas toimub rahvuse pidev taasloomine – rekreatsioon, kui kasutada seda võõrsõna veidi väljaspool tema tavalist jõusaalikonteksti. Selle rekreatsiooniga peakski uuenenud filoogia – refiloogia – tegelema, isegi juhul, kui praeguse rahvusloome eesmärgiks on ühtsuse leidmine usus diversiteedi rikastavasse mõjusse.

Siit kerkib kohe järgmine küsimus: millised teadusharud peaksid refiloogiasse kuuluma, mis oleksid selle kolm komponenti? Kui refiloogia eesmärk on ühiskonna kollektiivse identiteedi taasloomine, siis peavad temasse kindlasti kuuluma kõik valdkonnad, mis tegelevad keelekasutuse uurimisega funktsionaalsest ja kommunikatiivsest küljest: tekstilingvistika, retoorika, diskursuseanalüüs. Nende valdkondade teadmus on vajalik mõistmaks, kuidas toimib identiteediloo, ja ka seetõttu, et kriitiline meediakirjaoskus on tänapäeval hädavajalik hariduse osa, et õpilased ja ühiskond suudaksid propagandast ja identiteedipoliitikast tiines meedias orienteeruda. See kokku peaks moodustama refiloogia esimese komponendi.

Tahan rõhutada, et kuigi igasugune identiteediloo on oma olemuselt propaganda, tuleb selle mehhanisme siiski mõista, et saaksime sellega praktiliselt tegeleda, propagandast läbi näha ning oma kaalutud otsuseid teha. Sest refiloogia eesmärk ei ole indoktrineerimine mingisse ühte ideoloogiasse kõiki teisi kinni keerates, vaid see peab olema teadus sellest, kuidas luua ideoloogiaid, mis on teistega konkurentsivõimelised ja suudavad pakkuda inimesele tähendusrikast ja rahuldavat kollektiivset identiteeti. Ühesõnaga, refiloogia esimene komponent peab suutma tegeleda niihästi praktilise ideoloogilise loominguks kui ka sellesama tegevuse metatasandil analüüsimisega üldinimlike, jumalike ja eetiliste väärtuste kontekstis, et tõmmata pidurit, kui kuski hakatakse konstrueerima ideoloogiat, mis õigustab põhjendamatu diskrimineerimist ja vägivalda mingite rühmade suhtes.

Keelekasutust uurivad keeleteaduse suunad peaksid niisiis kindlasti kuuluma refiloogiasse. Suur osa muud lingvistikat ei puuduta refiloogiat ja sellel võiks lasta rahulikult areneda oma loogika järgi. See osa lingvistikast, mis integreerub loodusteaduste või informaatikaga, hakkab tõenäoliselt üha enam reaalselt panustama tehnoloogia arengusse. Klassikalised grammatikauurimise valdkonnad, mis on domineerinud struktuuralses lingvistikas XX sajandi jooksul, hakkavad ilmselt mõju kaotama, nii kurb kui see ka pole. Chomsky generatiivne grammatika on siin kõige parem näide: see tuli keeleteadusse komeedina, luues illusiooni võimalusest konstrueerida töötav keelekomponentsi mudel, praktikas aga osutus suuresti klaaspärlimänguks, millel puudub reaalne rakenduslik väljund isegi kõnetuvastuse ja kõnesünteesi arendamisest, rääkimata keelepädevuse modelleerimisest tehisintellekti osana. Samas on ebaõiglane Chomsky panust eitada – teaduslik diskussioon on protsess, ja selle protsessi osana, sammuna teadusliku mõtte edenemises on tema teoorial vaieldamatult kaalukas koht teaduse ajaloos.

Refiloloogia teine komponent on humanitaarteadused. Humanitaarteaduste all mõtlen ma siinkohal teadusi, kus teaduslik tõestus on põhimõtteliselt võimatu ja kus uus teadmine luuakse andmete interpreteerimise teel. Interpreteeriva iseloomu tõttu ei teki humanitaarteadustes teadmise akumulierumist ega sirgjoonelist progressi: kõik, mida öeldakse, on mõnel varasemal perioodil juba öeldud ning humanitaarteadlase ülesanne on lihtsalt öelda õigeid asju õigel ajal, st seda, mis antud ajaloolises hetkes on vajalik, et luua inimväärsed ühiskondlikku ja kultuurilist ruumi. Nii on filoloogia nagu pidev taaskasutus, ja sellepärast olekski ta õige nimi refiloloogia.

Taaskasutusele on tüüpiline, et eesmärk pühitseb vahendi – ei ole tähtis, et tšello on tehtud vanast suusast ja plastkanistrist, peasi, et sellel saab mängida. Samasugune lähenemine peab iseloomustama ka refiloloogi – ta peab üles korjama kõik, mis võib vähimalgi määral kasulik olla, ja nende käepäraste vahenditega üles ehitama selle, mille poole ta püüdleb, mis tähendab, et refiloloog ei saa olla kitsa spetsialiseerumisega teadlane. Ta vajab laia humanitaarteaduslikku haaret ja eruditsiooni nii viimase aja teaduslikes uurimustes kui ka klassikute töödes.

Refiloloogia kolmas komponent on eetika, mis tuleneb refiloloogia eesmärgist kõnetada inimesi inimeseksolemise põhiliste imperatiivide seisukohalt – pakkuda suunda, eesmärki ja olemisele mõtet. Kui filoloogia lõi seda eesmärki täites rahvuslikku identiteeti, siis refiloloogia ülesanne on luua ühiskondlikku identiteeti. Põhimõtteliselt ei ole rahvuslikul ja ühiskondlikul identiteedil olemuslikku vahet, kuid paraku mõistetakse rahvusliku identiteedi all sageli kitsalt etnilist identiteeti, samal ajal kui tänapäeva ühiskond on multietniline ja vajab ka ühendavat identiteeti. Funktsioonilt on rahvuslik ja ühiskondlik identiteet aga samased – mõlemad pakuvad ühiskonna liikmetele ühiste väärtuste raamistikku. Kui rahvusliku identiteedi puhul rõhutatakse enamasti ajaloolist ühtekuuluvust ja ühist päritolu, siis ühiskondliku identiteedi puhul peaks fookus olema kaasajas ja rõhutama ühist saatust praegusel momendil ning ühiseid eesmarke lähemas tulevikus.

Mida teha?

Loomulikult ei ole refiloloogia midagi olemuslikult uut, vaid püüe filoloogiat natuke tuunida, lähtudes infoajastu nõuetest ja tingimustest. Tõenäoliselt on refiloloogia filoloogia kõrval kogu aeg olemas olnud, sellest annavad tunnistust nii mõnedki tähelepanuväärsed tööd, näiteks Lennart Meri „Höbevalgem”, Kalevi Wiigi „Eurooplaste juured”, Hasso Krulli „Loomise mõnu ja kiri”, Enn Haabsaare „Soome-ugri saamine”, Valdur Mikita „Metsik lingvistika”, „Lingvistiline mets” ja „Lindvistika”, Margus Oti „Vägi. Väekirjad I” ja võib-olla veel mõned. Kõik nad kasutavad filoloogilisi ja/või laiemalt humanitaarteaduslikke meetodeid ja esitavad teooriaid, mis seostuvad identiteediloomega.

Samas iseloomustab neid töid ka asjaolu, et tänapäeva keeleteadlased, kirjandusteadlased, etnograafid, arheoloogid jt peavoolu teaduse esindajad ei ole neid võtnud ülearu tõsiselt. Ja paljuski õigusega, sest mainitud teosed interpreteerivad fakte liiga vabalt või teevad järeldusi, mis loogika seaduste alusel ei saa tuleneda eeldustest, mille põhjal „järeldusi” tehti. Samas on andmete vaba interpretatsioon neis töödes otseselt identiteediloometeenistuses.

Muidugi oleks ideaalne, kui kaasahaarav identiteediloome järgiks loogika-reegleid ja oleks järeltuste tegemisel vaoshoitud – see annaks talle palju tugevama põhjendatuse. Kuid mitte teaduslik loogika, vaid autorite võime kõnetada lugejat on ilmselt peamine põhjus, miks ülalloeletud töid armastatakse. Lugemisest saadava emotsiooni nimel on lugeja valmis tegema teaduslikkuses järeleandmisi, nii häiriv kui see tõsiteadlastele ka ei ole.

Olgu teaduslik või ebateaduslik, kummalgi juhul ei tohi identiteediloome minna vastuollu eetiliste põhiväärtustega ega aukartusega elu ees üldisemalt. Sest kujutage ette, kui keegi täiesti loogiliselt korrektselt ja teaduslikult tõestatavatele faktidele tuginedes looks teooria, mis õigustaks näiteks genotsiidi. On raske kujutleda, et selline teooria tuleks vaieldamatu teaduslikkuse tõttu õigeks tunnustada. Sellise lähenemise võimatus iseenesest on parim tõestus, et normatiivsus on humanitaar- ja sotsiaalteaduste lahutamatu komponent. Et see muret tekitav vastuolu filoloogia teadusliku iseloomu ja tema esteetilises ja eetilises mõttes imperatiivse elemendiga, mida Nietzsche mainib, ei ole tegelikult muret tekitav, vaid paratamatu ja õigustatud.

Seega võib öelda, et filoloogiline tegevus ei ole kunagi olnud teaduslik, tõestuspõhine tegevus, vaid pigem veenmistöö autori ideoloogilise sõnumi toetuseks. Vast on liiga läbinähtav ideoloogilisus olnud põhjuseks, miks refiloloogia on jäänud väljapoole humanitaarteaduslikku paradigmat: humanitaarteadlased (sh filoloogid) pole suutnud leppida mõttega, et nad on oma olemuselt ideoloogiatajad.

Võõristus tegevuse ideoloogilisuse suhtes ongi võib-olla põhjus, miks humanitaarteadlased ronivad üha kõrgemale elevandiluu torni ja tegelevad asjadega, mis lähevad korda üha väiksemale hulgale inimestele. Nii kaotavad nad järjekindlalt oma positsiooni ühiskonnas ja seeläbi ka teaduses – erinevalt ärkamisajast ei paku nad enam ideid, mis leviks viiruslikult, nad töötavad kitsas akadeemilise tunnustuse raamistikus, milles kolleegide antud hinnangud (viitamiste ja eelretsenseerimiste kaudu) kaaluvad edukuse juures kõige rohkem. Ühesõnaga, filoloogid ja humanitaarteadlased on omaks võtnud reaalteaduste mõõdupuud ja püüavad mängida reaalteaduste reeglite järgi. Kahtlemata on mõnes filoloogiast eraldunud teadusharus, eeskätt mitmesugustes lingvistilistes distsipliinides selline valik viljakas, ja nende valdkondade viimase aja areng näibki viitavat kokkukasvamisele reaali- ja/või infoteadustega. Sellel suunal nad peaksidki jätkama ja mitte tagasi vaatama filoloogia või refiloloogia suunas.

Kuid suuremas osas filoloogiast ja humanitaarteadustest ei toimu teadmiste akumulierumist nagu reaalteadustes, mistõttu ei ole ka võimalik minna järjest kitsamas valdkonnas järjest sügavamale. Selliste valdkondade teadustöö põhiorhk on interpreteerimisel. Interpretatsiooni väärtus sõltub sellest, kui võrd see läheb korda ühiskonnale, kas ta mõjutab ühiskonna enesetunnetust või olukorrast arusaamist. Interpreteeriva uurimistööga tegelevad filoloogid peaksid tõsiselt mõtlema sellele, et vähemalt osaliselt loobuda akadeemilisest tunnustamis- ja viitamisringist ning hakata oma ideid esitama viisil, mis paneks lugema ja kuulama ka mitteteadlastest haritud ühiskonnaliikmed. Tänapäeva Eestis peaksid humanitaarteadlased oma sõna kaalukuselt olema võrdsed näitlejate, lavastajate ja ajakirjanikega, paraku vaid väike hulk humanitaarteadlasi osaleb püsivalt ühiskondlikus diskussioonis. Selle innustamine peaks olema refiloloogia esmaseid ülesandeid.

Et filoloogia järglasteks olevate teaduste hulgas on nii reaalteaduste kui ka interpreteerival suunal liikujaid, siis tuleks midagi ette võtta ka ülikoolis õpetatavate filoloogiliste erialadega, iseäranis eesti filoloogia erialaga – lingviste tuleks hakata ette valmistama senisest loodusteaduslikumalt, refilolooge senisest humanitaarteaduslikumalt.

Reformitud filoloogilisel, st refiloloogilisel eesti keele ja kirjanduse erialal tuleks kommunikatsiooni, tekstilingvistika, diskursuseanalüüsi ja tekstianaalüüsi suunad ühendada kirjandusteaduse, kultuurisemiootika ja ajalooaga. See uus refiloloogiline eriala peab seadma endale tõeliselt funktsionaalse eesmärgi harida üliõpilasi kriitilise kirjaoskuse ja inimeseks olemise mõtestamise seisukohalt. Refiloloogia peaks olema eriala, mis valmistab ette laia profiiliga haritlasi, kelle erialaks on ühiskondliku teadvuse kriitiline refleksioon ja taastootmine. Valdavat osa selle eriala lõpetajaist tuleks aga jätkuvalt ette valmistada eesti keele ja kirjanduse õpetajateks, kuid veidi tänapäevasema fookusega kriitilisel ja funktsionaalsel keeleoskusel, mitte kitsalt grammatikakeskse lähenemisega (eeldused selleks peaksid tulenema juba eesti filoloogia õppekavast ülikoolis). Endiselt peaks eriala andma ettevalmistuse töötamiseks keeleteimetaja ning toimetaja ametis ja laia profiiliga avaliku sektori ametikohtadel, kus on vaja head funktsionaalset keeleoskust ja avarat humanitaarset silmaringi.

Reformi osana ei teeks paha, kui ka ajakiri Keel ja Kirjandus muutuks veidikene refiloloogilisemaks, st prooviks leida senisest rohkem kaastööd refiloloogia kolme komponendi vallast ja teadvustaks veidi enam refiloloogia identiteediloomelist eesmärki. Võib-olla tasuks eelistada traditsioonilistest 7000-sõnalistest teadusartiklitest lühemaid ja veidi esseistlikuma stiiliga kirjutisi, et ka emakeeleõpetajad, kes ilmselgelt moodustavad kõige suurema osa filoloogidest, tahaksid ajakirja lugeda. Ja kui haritud mittefiloloog ostab raamatupoest „Lingvistilist metsa”, nii et laastud lendavad, siis peaks ta ju põhimõtteliselt võima tahta lugeda ka Keelt ja Kirjandust, kui seal ilmuks sama atraktiivseid tekste. Mul pole kahtlust, et parimad tekstid seda kindlasti ongi, vaja oleks Sirbi ja Õpetajate Lehe eeskujul välja murda Postimehe veebipor- taali, „ja kõik on võidetud”.

Kokkuvõtteks tahan öelda, et nii nagu mis tahes kollektiivne identiteet, nii sõltub ka filoloogi identiteet sellest, kas seda taasloov diskursus toimub ja toimib. „Filoloogia lagunemise” konverents näitas, et filoloogia identiteediloom- me toimub ja pakub filoloogi identiteediga inimestele jätkuvalt huvi. Filoolo- gilise kogukonna taasloomise foorum on ka Keel ja Kirjandus, ja ta suudaks seda olla rohkemgi kui praegu. Kui käesolev kirjutis suudab anda oma väikese panuse ja panna kedagi tundma, et filoloog olla võiks siiski olla uhke ja hää, siis olen oma ülesande täitnud.

Artikkel on valminud institutsionaalse uurimisteema „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas” (IUT20-3) raames.

Kirjandus

E h a l a, Martin 2016. Liberaalse multikulturalismi paradoks. Tlk Märt Väljataga. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 96–105.

G o g o l, Nikolai 2012. Surnud hinged. [E-raamat.] Tlk Henrik Sepamaa. FUTU Print OÜ.

- Leiter, Brian 2015. Nietzsche's Moral and Political Philosophy. – The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2015 Edition). Toim Edward N. Zalta. <http://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/nietzsche-moral-political/> (1. VIII 2016).
- Maddox, Donald 1993. Philology: Philo-logos, Philo-logica or *Philologicon*? Towards a Synthesis? Essays on the New Philology. Toim Keith Busby. Amsterdam: Rodopi.
- Nietzsche, Friedrich 1954 [1869]. Homer und die klassische Philologie. – Werke in drei Bänden. Band 3. München: Carl Hanser Verlag, lk 154–174. <http://www.zeno.org/nid/20009257608> (21. III 2016).
- Pärnik, Ylo M. 2006. Dr. Georg Julius von Schultz (Dr. Bertram). Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis. Tartu: Ilmamaa.
- Somers, Margaret R. 1994. The narrative constitution of identity: A relational and network approach. – *Theory and Society*, kd 23, nr 5, lk 605–649.
- Turner, James 2014. *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Re-philology and its three components

Keywords: philology, identity, normativity, research methodology, Friedrich Nietzsche

For about a century, philology as a discipline has been eroding. This has largely been due to the emancipation of some of its subdisciplines, but a marginalisation of the humanities in the contemporary society has catalysed the process, too. This essay attempts to analyse the nature of philology relying on the vision outlined by Friedrich Nietzsche in his inaugural lecture „Homer and classical philology”. According to Nietzsche, philology consists of three subdisciplines: history, language science, and aesthetics, all mixed together in a rather unsystematic way. For Nietzsche, philology has always had pedagogical aims, too, and for this reason it has never been a purely scientific enterprise, but has contained a strong normative component. The essay argues that philology is still needed as a discipline, because it engages in collective identity building, which is a prerequisite for every well-functioning society. Modern philology, or re-philology as the essay puts it, needs to be defined more precisely, incorporating only these fields of study that can produce synergy if combined. These fields are 1) the study of language usage discourse and rhetorics, i.e. all fields that are concerned with using language as a tool of persuasion; 2) humanities that deal with the study of culture and history; and 3) ethics that addresses the basic essential questions for humanity. The goal of re-philology is to provide ideological narratives for building inclusive collective identities in the modern diverse societies.

Martin Ehala (b. 1963), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Department of Estonian, Professor of Literary Education, Senior Research Fellow; University of Helsinki, Visiting Professor of Estonian Language and Culture, ehalam@ut.ee